

УДК 94: [378, 4: 613.97] (477.51) “18/19”

КИРИЛЕНКО Сергій,

кандидат історичних наук, доцент кафедри
історії України Ніжинського державного
університету імені Миколи Гоголя
(м. Ніжин, Україна)

serkirile@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4427-6979>

ЛЕЙБЕРОВ Олексій,

старший викладач кафедри всесвітньої історії та
міжнародних відносин Ніжинського державного
університету імені Миколи Гоголя
(м. Ніжин, Україна)

lejberov@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3846-747X>

СТАН ЗДОРОВ'Я СТУДЕНТСТВА НІЖИНСЬКОЇ ВИЩОЇ ШКОЛИ (кінець XIX – 20-ті рр. XX ст.)

У статті проаналізовано фізичний стан та рівень захворюваності студентів Ніжинської вищої школи наприкінці XIX – 20-х рр. XX ст. Відзначено, що історія охорони здоров'я та медицини в закладі освіти вивчена недостатньо, тому наразі студіювання цієї проблеми є актуальним. У результаті проведеного дослідження на основі широкого кола архівних документів, які збереглися у Відділі забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, та спогадів колишніх студентів авторам вдалося з'ясувати, що, не дивлячись на всі перипетії, які відбувалися в інституті на зламі століть, одним із пріоритетних завдань адміністрації вишу та студентського самоврядування було піклування про фізичний стан студентського колективу.

З'ясовано фактори, що впливали на стан здоров'я студентського колективу, вивчена проблема харчування та її вплив на рівень захворюваності. Окремо досліджена та проаналізована статистика «студентських хвороб». Розглянуті конкретні заходи адміністрації інституту, спрямовані на

покращення стану у сфері охорони здоров'я у студентському колективі. Автори констатують, що ситуація, яка склалася у сфері охорони здоров'я та рівня захворюваності у стінах Історико-філологічного інституту, була набагато кращою порівняно з деякими столичними та губернськими закладами вищої освіти. Причина цього полягала в «інтернатному» типі навчального закладу, достатньо високому рівні надання медичної допомоги та постійному прагненні адміністрації закладу до покращення системи охорони здоров'я.

Відзначається, що політичні трансформації на українських землях на початку ХХ ст. суттєво вплинули на охорону здоров'я в стінах Ніжинської вищої школи. Проблеми, які існували у сфері охорони здоров'я студентів у перші роки радянської влади, набули кризових проявів. Авторам вдалося простежити динаміку захворюваності у студентському колективі. Так, на перший план вийшли хвороби, пов'язані з важкими умовами навчання, проживання та поганого харчування студентів (неврози, хвороби очей, шлунку та ротової порожнини). Водночас зазначається, що нова влада намагалася всіляко поліпшити медико-санітарне становище, житлово-побутові умови навчання і проживання, організацію літнього санаторно-курортного лікування та відпочинку, налагодження фізкультурно-спортивної роботи, проводився ряд заходів, скерованих на удосконалення системи громадського харчування.

Ключові слова: історія повсякдення, Історико-філологічний інститут в Ніжині, освітній заклад, медицина, охорона здоров'я, фізичний стан, стан захворюваності, харчування, «студентська тріада», студентське самоврядування, житлово-побутові умови, санаторно-курортне лікування, фізкультурно-спортивна робота.

STUDENT STATE OF HEALTH OF NIZHYN HIGHER SCHOOL (late 19th – 20s of the 20th century)

The article analyzes the physical condition and morbidity level of students of Nizhyn Higher School at the late 19th – 20s of the 20th century. It is noted that the history of health care and medicine in the educational institution has not been studied enough, therefore, the study of this problem is currently relevant. As a result of the research conducted on the basis of a wide range of archival documents from the Department of Preservation of Documents of the State Archive of Chernihiv Region in Nizhyn, and the memories of former students, the authors managed to find out that despite all the vicissitudes that occurred at the institute at the turn of the century, one of the priority tasks of the university administration and student self-government was to take care of the physical condition of the students community.

The factors influencing the health of the student community were identified, the problem of nutrition and its impact on the level of morbidity was explored. The statistics of «student diseases» were separately studied and analyzed. Specific measures of the institute administration aimed at improving the state of health care in

the student community were considered. The authors state that the situation in the field of health care and the level of morbidity within the Historical and Philological Institute was much better compared to some metropolitan and provincial higher education institutions. The reason for this was the «boarding» type of educational institution, a sufficiently high level of medical care, and the constant desire of the institution administration to improve the health care system.

It is also emphasized that the political transformations which took place in the Ukrainian lands at the beginning of the 20th century significantly affected health care within the Nizhyn Higher School. The problems that existed in the field of student health care in the first years of Soviet regime turned into crisis. The authors traced the dynamics of morbidity in the students community. Thus, diseases that were associated with difficult conditions of study, living, and poor nutrition of students (neuroses, diseases of the eyes, stomach and oral cavity) came to the fore. At the same time, the new authorities tried in every possible way to improve the medical and sanitary situation, housing and living conditions of study and living, the organization of summer sanatorium and resort treatment and recreation, the establishment of physical culture and sports work, and a number of measures were taken to improve the public catering system.

Keywords: history of everyday life, Historical and Philological Institute in Nizhyn, educational institution, medicine, healthcare, physical condition, morbidity, nutrition, «student triad», student self-government, housing and living conditions, sanatorium and resort treatment, physical culture and sports work.

Постановка проблеми. Останнім часом у вітчизняній історичній науці вкотре поживавився інтерес до дослідження історії вищої школи України. Світ побачила ціла низка монографій та наукових статей з історії діяльності вищих навчальних закладів, що побутували на українських землях у складі Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. Проте, якщо столичним та найбільшим університетам, що діяли у центрах губерній, була приділена значна увага, то заклади вищої освіти провінційних містечок, так би мовити, – на периферії, виявилися обійденими увагою дослідників.

Одним із пріоритетних напрямів дослідження, безпосередньо пов'язаних із проблематикою вищої школи, є тема історії студентського повсякдення. Історія повсякдення – один із сучасних перспективних напрямів історичних досліджень, у межах якого дослідниками здійснюється вивчення умов життя, навчання та

відпочинку студентів. Об'єктом вивчення стають побут, умови навчання та проживання, раціон харчування, соціальна адаптація, стан здоров'я та рівень захворюваності у студентському середовищі, а також аналізуються і узагальнюються фактори, що впливають на становлення та формування свідомості особистості, її норм поведінки тощо. Це ті особистості, які в історичному процесі залишаються «героями без імені», але які насправді є реальними творцями історії.

Історія Ніжинської вищої школи періоду кінця XIX – початку XX ст. залишається не вивченою. Поява окремих досліджень про Історико-філологічний інститут князя Безбородько в Ніжині (далі – ІФІН) та його «радянських наступників» [6-8] не заповнила дослідницьку нішу. Скажімо, на окреме дослідження заслуговує питання стану здоров'я студентів ІФІН та Ніжинського Інституту Народної Освіти (далі – НІНО). Оскільки ця тема не має власної історіографічної бази, основою нашого дослідження стали переважно архівні документи, мемуари та спогади колишніх студентів Історико-філологічного інституту.

Автори поставили за **метою** шляхом поєднання документів офіційного характеру (залучення значного масиву статистичних даних) із матеріалами особистого характеру поглянути на проблему здоров'я студентів Ніжинського закладу вищої школи протягом окремого історичного періоду; виділити певні особливості й окреслити загальні тенденції; з'ясувати вплив тих чи інших об'єктивних факторів на стан захворюваності у студентському середовищі; проаналізувати летальність захворювань; визначити, які адміністративні заходи вживалися для покращення загальної санітарно-гігієнічної ситуації та оцінити їхню ефективність.

Виклад основного матеріалу. Повітовий Ніжин кінця XIX – початку XX ст. залишався неіндустріальним містечком глибокої провінції, тому фактори

екологічного забруднення мало впливали на стан здоров'я населення. Водночас, як зазначали у своїх спогадах більшість колишніх студентів, місцеві природно-кліматичні умови у певні пори року були вкрай несприятливими. «Весняні та дні пізньої осені – сирі, туманні, з мрякою навіювали тугу і зневіру» та часто ставали причиною психічних розладів та депресій [7, с. 217]. Як свідчить більшість випускників, навчання у стінах ІФІН також не було занадто важким та обтяжливим для підготовленої людини, що підтверджують документи офіційної статистики (відомості академічної успішності студентів). Майже кожного року кілька студентів (зазвичай 1–2 особи з першого курсу) відраховувалися «за неуспішність у навчанні». Зі старших курсів випадків відрахування за неуспіхи в навчанні нами не зафіксовано. Відтак, на першому курсі відбувався своєрідний «природний відбір» і особи з недостатніми знаннями та мотивацією для подальшого навчання на старші курси не проходили. Крім того, за всю історію існування ІФІН не було жодного випадку нескладання випускових іспитів студентами через проблеми з навчанням.

Відомий літературознавець та фольклорист В. В. Данилов (випускник ІФІН 1905 р.) згадував свій період навчання у гімназії при Історико-філологічному інституті: «Педагогіка» декого з викладачів викликала у мене ... найсильніший неврологічний головний біль. Щоб заглушити його, я буквально бився головою об стіну, поки інститутський фельдшер ... А. В. Соколов не давав мені фенацетину, який зробився відтоді моїм постійним супутником» [7, с. 218]. Однак після вступу до інституту, як свідчив сам Данилов, «постійні головні болі з часом пройшли... адже навчатися в ньому було легко й радісно» [7, с. 219]. Усе ж таки більшість професорсько-викладацького складу інституту (на відміну від вчителів гімназії) не обтяжували студентів значними обсягами нового матеріалу або домашніми завданнями, через що більшість вихованців у своїх спогадах згадували викладачів теплими словами.

Історик та педагог, випускник 1908 р. Леонт Іванович Пуцилов у споминах про навчання в Ніжині так описує фізичний стан вступників: «...хлопці всі були міцні, здорові...» [7, с. 304]. Це суб'єктивне оціночне судження знаходить своє підтвердження в архівних документах. З кінця XIX ст. обов'язковими документами вступника під час зарахування до інституту, окрім атестату зрілості та метричного свідоцтва, були медична довідка про стан здоров'я від лікаря та довідка від комісії з призовної дільниці, до якої особа приписувалася. Крім того, засвідчення невідповідного стану здоров'я («худосочності») могло стати підставою для відмови до вступу. Хоча, як засвідчує Пуцилов, медичних оглядів в інституті, як під час вступу, так і з профілактичною метою, ніколи не проводилось [7, с. 304]. Обов'язкові профілактичні медогляди студентів протягом року стали нормою в інституті тільки після початку Першої світової війни, з 1914 р. [7, с. 417].

Не менш важливими показниками, що суттєво впливали на стан здоров'я та фізичний розвиток студентів у кінці XIX – на початку XX ст., були побутові умови студентського навчання та проживання й особливості системи харчування.

Коли мова заходить про харчування студентів кінця XIX ст., в уяві багатьох пересічних читачів постають похмурі образи напівголодних «мучеників науки». Відомий дослідник історії вищої школи Російської імперії А. Є. Іванов писав: «... студент трішки голодує... після обіду, а решту часу – просто голодує». Такий образ «голодного студента» був створений на основі багатьох тогочасних літературних творів. Водночас харчування та умови проживання у кожному вищому навчальному закладі мали свої особливості. Дослідник історії Ніжинської вищої школи П. Моціяка з-поміж «істотних переваг» студентів ІФІН називає: гарні побутові умови – «у наших кімнатах завжди було тепло, тому ми ніколи не страждали від холоду». «Харчування студентів було більш ніж

достатнім: за обідом три поживні страви, вечеря м'ясна, багато квасу, а до чаю давалося по 10 грудочок цукру», – писав випускник 1900-го року П. Єгоров [6, с. 25]. На думку автора, такі позитивні відгуки студентів були зумовлені насамперед інтернатною системою утримання, що діяла в ІФІН. Студенти, проживаючи у будівлі інституту та маючи тут «стіл», знаходилися на повному державному забезпеченні. Навпаки, вищезгаданий Л. Пуцилов вкрай негативно відгукувався про студентське харчування, приділивши цьому питанню окремий розділ у спогадах. «Власне, наше харчування було дворазовим, якщо не враховувати ранкового чаю з французькою булкою без масла, сиру чи ковбаси та вечірнього з тією ж булкою в половинному розмірі. За весь час перебування в Інституті ми ніколи не бачили ні масла, ні молока за нашим столом. Обід наш складався з трьох страв: борщу чи супу, м'ясної другої страви, яка найчастіше складалася з котлети з картопляним пюре або з іншим яким-небудь гарніром і третього – здебільшого невеликого тістечка, у два-три рази меншого, ніж подають тепер у нас. Борщ, щоправда, був смачний, наваристий, але без сметани, зате друге нікуди не годилося, бо в ньому зовсім не відчувалося масла, а можна було тільки сказати, що замість підливки була масляниста вода. На вечерю давали теж щось м'ясне і теж знежирене та несмачне, неситне. Звичайно, таке харчування за своєю калорійністю було зовсім незадовільним ... У недільні дні було «посилене» харчування: до столу подавали м'ясний бульйон з пиріжком, а на друге шмат гусака з яблуком. Не пам'ятаю, щоб стіл на Різдво або Великдень чимось відрізнявся... У цілому наше харчування було одноманітним та неапетитним» [7, с. 308]. Навіть із цього критичного уривка можна зробити висновок, що харчувались студенти інституту все ж таки непогано. Крім того, у них була ще можливість купувати продукти у місті, хоча стипендії 20–25 крб. на місяць у багатьох на це не вистачало. Студентське щоденне меню хоча і не вирізнялося гастрономічною вишуканістю, все ж таки було збалансованим і

поживним. Аналіз щоденних меню студентів Інституту свідчить, що, окрім перерахованих Пуциловим страв, певне кулінарне різноманіття все ж таки було присутнім: на перше подавали не лише борщ, а й супи з картоплею, рисом, локшиною, «корінням» або кислою капустою. Друга страва – це не лише м'ясні котлети, а й рибні зрази, яловичина фарширована, нирки під соусом, баранина, обов'язково з гарніром (різноманітні каші або картопля). Третя страва – сирники, пиріжки з листкового тіста з солодкою начинкою, вафлі, бісквіти. На вечерю зазвичай подавали бульйон, який іноді, по вихідним та святковим дням, замінювали на яблучні оладки. На харчування одного студента витрачалося від 4,5 до 7 крб. на день [30, арк. 1–26]. Можливо, порції були замалими і не задовольняли потреби молодих зростаючих організмів або ж працівники кухні підкрадали продукти (Пуцилов повідомляє історію, що за економом таке водилось, але керівництво на це закривало очі). Проте окрім пуциловських скарг всі випускники у своїх споминах на харчування в інституті не скаржилися.

Поряд із цим, у студентському середовищі поширення набула низка захворювань. Автор книг з питань студентської повсякденності у вищій школі Російської імперії А. Є. Іванов, спираючись на результати студентських самопереписів, зазначав: «у кінці XIX – на початку XX ст. неблагополуччя зі здоров'ям відчували від 33 до 50 % студентів». Дослідження, проведені доктором медицини, у майбутньому – відомим українським дерматологом М. О. Членовим у 1904 р. серед студентів університетів найбільших міст імперії, дали наступні результати: «63,8 % опитаних оцінили свій загальний стан здоров'я як задовільний. Решта жалілися на різні хвороби: на сухоти хворіли 1,2 % студентів, хворобами шлунково-кишкового тракту страждали – 6,8 %, на захворювання інших внутрішніх органів жалілися 3,5 %. Неврастенія та істерія були зафіксовані у 17,2 % опитаних, іншими захворюваннями нервової системи страждали 5,5 % студентів» [5, с. 221]. Отже, більше 40 % студентів уважали

себе схильними до тих чи інших захворювань. На основі опитувань студентів та звітних матеріалів лікарів вищих навчальних закладів історики виділяють три основні види захворювань (так звана «студентська тріада»), розповсюджені у студентському середовищі: хвороби органів травлення, органів дихання та венеричні. Також абсолютно всі дослідники звертали увагу на негативний фактор вживання алкоголю у студентському середовищі, виділяючи його в окреме захворювання (50,7 % усіх опитаних студентів палило, але вважалось, що паління не може заподіяти великої шкоди здоров'ю).

Дані табл. 1, складеній нами на основі річних звітів лікаря інституту І. М. Самойловича та інших архівних матеріалів, засвідчують значне зростання кількості захворювань у 1907–1910 рр., пов'язане зі зміною методики обчислення медико-статистичних показників. Якщо до цього у статистичні звіти потрапляли тільки випадки хвороб, що потребували стаціонарного лікування в інститутській лікарні або інших медичних установах, то після 1906 р. у звіти почали заносити будь-які звернення студентів до лікаря, не зважаючи на складність випадку та результати його лікування.

Табл. 1*

**Стан захворюваності студентів Історико-філологічного інституту
князя Безбородька у 1879-1910 рр.**

Рік	К-ть студентів інституту	Хвороби											
		Інфекційні	Органів травлення	Органів дихання ***	Системи кровообігу	Сечостатевої та венеричні	Нервової системи	Органів руху	Шкірні	Очей	Вушні	Травми	РАЗОМ
1879	60	10	60	42/1	3	17	15	12	15	7	-	2	183
1880	71	20	68	51/1	5	28	10	12	16	9	-	1	220
1881	73	16	30	32/2	10	24	6	11	10	5	-	1	145
1882	53	3	8	18	1	2	23	20	12	5	2	5	99
1885	60	12	28	17	1	2	17	16	4	4	1	2	104
1887	80	16/1	24	10	-	6	4	11	8	2	-	2	83
1893	60	9	8	38/1	1	11	16	10	5	1	1	1	101
1894	60	13	14	41	5	8	14	5	10	2	1	6	119

1896	79	13	24	9	3	18	5/1**	13	6	-	1	5	97
1897	84	20	31	12	1	11	18	12	3	0	0	1	109
1898	90	13	29	8/2	0	5	21	0	6	2	0	4	88
1900	83	25	10	9/2	2	0	16	0	5	1	0	1	67
1901	88	12	12	4/1	1	5	10	0	9	1	0	2	56
1902	86	15	9	4	0	6	9	3	1	0	0	0	47
1903	100	3	8	8/1	0	3	4	1	2	4	1	0	34
1905	96	1	5	9	8	0	2	2	0	0	1	0	22
1906	96	43	138	71/2	12	1	46	27	23	7	4	11	388
1907	99	86	577	65	30	6	136	34	85	41	15	51	1126
1909	97	147	475	130	30	7	95	115	53	85	46	211	1394
1910	97	141	534	135	38	1	40	83	70	62	36	55	1195

У таблиці позначені випадки захворювань студентів ІФІН, через дріб жирним шрифтом – летальні випадки.

* Починаючи з 1911 р. і надалі, до кінця існування ІФІН, у річних звітах зникають відомості про стан здоров'я студентів та їхні хвороби. Натомість з'являється казенна формула: «Поведінка та стан здоров'я студентів у зазначений рік були загалом задовільними».

** 16 листопада 1896 р. студент III курсу словесного відділення Нифонт Тархов під час нападу меланхолії покінчив життя самогубством [18, арк. 19 зв.]. Наприкінці XIX ст. меланхолія (ендогенний психічний розлад) вважалася хворобою, саме тому, не дивлячись на вчинення Н. Тарховим самогубства, він був похований на Ніжинському Троїцькому кладовищі з дотриманням усіх церковних обрядів [10, арк. 20-20 зв.].

*** У таблицю не внесені дані про смерть одного студента IV курсу у 1890 р. від захворювання органів дихання (сухоти) [15, арк. 13 зв.].

Зазначені дані підтверджують правильність висновків дослідників про те, що захворювання органів травлення займали перше місце серед студентів ІФІН, причиною чого була інститутська система харчування. Судячи з лікарняних листків, виданих студентам для підтвердження пропусків занять, найпоширенішими хворобами були харчові отруєння, порушення обміну речовин, холецистит і панкреатит.

Серед захворювань органів дихання перше місце належало сухотам легень. «Скорбота сухотна», «перлинна хвороба», «бугорчатка» – все це назви туберкульозу легень (tuberculosis). Ця хвороба у кінці XIX ст. була головною причиною смертності серед міського населення. Від туберкульозу помирало людей втричі більше, ніж від холери та у п'ять разів більше, ніж від тифу.

Крім того, студенти страждали від грипу (інфлюєнца), бронхітів, пневмонії, бронхіальної астми та хронічної обструктивної хвороби легень. Саме на ці види захворювань припадав найбільший показник летальності. Коефіцієнт летальності є одним із основних показників медичної статистики стану здоров'я. За нашими підрахунками, у період, що досліджується (тобто за 31 рік) у ІФІН від різних хвороб померло 16 студентів. 31 серпня 1879 р. помер один студент II курсу, що перевівся із Санкт-Петербурзького інституту [11, арк. 16]. У 1880 р. помер студент I курсу Надєждін [12, арк. 38]. У 1881 р. померло двоє студентів: студент – II курсу Зверєв від сухот і в листопаді місяці студент II курсу Кротков Олексій. Останній тільки у 1880 р. перевівся з Санкт-Петербурзького інституту через хворобу. Лікарі радили йому перевестися в інший заклад, «зважаючи на шкідливий вплив клімату С.-Петербургу на його здоров'я» [13, арк. 67]. У вересні 1887 р. від дифтерії помер студент I курсу Петро Козлов [14, арк. 19 зв.]. У 1890 р. від інфекційної хвороби помер студент IV курсу [16, арк. 4]. У 1893 р. від сухот легень помирає студент II курсу Василь Попов [17, арк. 21]. У 1896 р. позбавив себе життя пострілом з револьвера у голову студент 3 курсу Н. Тархов. Туберкульоз не щадив не лише студентів, а й викладачів. 11 жовтня 1897 р. помер від сухот легень ординарний професор А. М. Фогель, 8 жовтня – секретар правління інституту Іван Антонович Левицький [19, арк. 18 зв.-19].

Через два роки одразу два студенти – «5 січня 1898 р. помер від сухот студент II курсу Антон Верьовків-Шелюта, а 27 березня від тієї ж самої хвороби помер студент III курсу словесного відділення Олександр Шеманський» [20, арк. 6, 23]. У 1900 р. два випадки хвороби закінчились смертю: «Упродовж 2-го півріччя навчального року один студент III курсу помер від сухот, та один студент IV курсу також помер» [21, арк. 16 зв.]. Вже наступного року «студент IV курсу [Дмитро Ілліч] Корман захворів вдома під час літніх вакацій і в інститут

більше не повертався, а вдома помер у вересні місяці» [22, арк. 14]. 4 квітня 1903 р. помирає студент IV курсу Сергій Юр'єв [23, арк. 2 зв.]. Останні зафіксовані смертельні випадки серед студентів ІФІН сталися у 1906 р. У тому ж році померли студент I курсу (Олексій Кенський) і один студент III курсу [24, арк. 3]. Отже, щорічні показники смертності від хвороб становили від 0 до 2,7 % (у 1881 р.), а в цілому за означений період він склав 0,99 %.

Третє місце у «студентській тріаді» посідали венеричні хвороби. У спогадах Л. Пуцилов, який, за його зізнанням, неодноразово ними хворів у студентські роки, зазначав, що випадки захворюваності венеричними хворобами хоч і не набули ознак епідемії, проте були дуже поширеними серед студентів Інституту. «...Часто, коли студент отримував серйозну венеричну хворобу і не довіряючи нашому лікарю, він звертався за кваліфікованою допомогою до Києва. А випадки таких захворювань були не поодинокими. Де молода, здорова людина могла задовольнити свої природні фізіологічні потреби? Чи всі можуть подолати в собі фізичне прагнення до жінки? Одним із найкращих засобів для цього є перемикання однієї пристрасті на іншу, зокрема – захоплення спортом, але в нас його не було. Задовольняти свої природні статеві інстинкти у старі буржуазні часи можна було в офіційно узаконених установах, так званих «домах розпусти», де можливість зараження статевими хворобами зводилася до мінімуму завдяки лікарському контролю. Але користуватися цією можливістю було економічно недоступно для бідного студентства. Та й відкрито відвідувати ці лупанари стримував сором. До речі, у Ніжині таких будинків, здається, не було. Залишалась ще таємна проституція, яка дозволяла купувати жіноче тіло більш дешево, але вона не гарантувала від зараження...» [7, с. 305]. Однак дані статистики свідчать, що Пуцилов перебільшував масштаби проблеми. Дійсно, у студентів ІФІН були зафіксовані такі сечостатеві хвороби як цистит, простатит, пієлонефрит, серед венеричних переважав сифіліс. Водночас у період, про який

пише Л. Пуцилов (1905–1908 рр.), захворюваність венеричними хворобами серед студентів була мінімальною і не доходила навіть до 1 %. Хоча у попередні роки цей показник іноді коливався між позначкою 10–16 %. Щоб зменшити можливість захворювання «дурною хворобою», студенти намагалися мати у місті «постійну» дівчину або жінку, до якої за певну плату (від 50 коп. до 3 крб.) зверталися для задоволення своїх сексуальних потреб. Історик В. В. Дубровський, однокурсник майбутнього дипломата та академіка АН УРСР М. М. Петровського, згадував, як останній хвалився тим, що часто відвідує «...у місті якусь пишнотілу Марго» [8, с. 52].

Більшість випускників у спогадах згадують свою участь у «студентських симпозіумах», які супроводжувались вживанням «легких» алкогольних напоїв (пиво та вино). «Дружба з Бахусом» переважно відбувалася у місті – у трактирах або єврейських льохах («погребках»). На території та у приміщенні самого інституту вживати алкогольні напої заборонялось. І хоча поодинокі випадки траплялись, але алкоголізму серед студентів не було. Тільки у далекому 1873 р. тоді ще студент Юридичного Ліцею Микола Червінський, «знаходячись у трактирі у нічний час у п'яному вигляді буянив та образив лайкою поліцейського чиновника» [27, арк. 67]. Як свідчать матеріали особистої справи М. Червінського, він був виключений з Ліцею за станом здоров'я, адже після інциденту «...внаслідок частого пияцтва захворів білою гарячкою» [27, арк. 67 зв.]. Особливу пристрасть до алкогольних напоїв проявляли колишні випускники духовних семінарій. «Пияцтво та відвідування домів розпусти – то були звичайні розваги багатьох колишніх «богословів» [8, с. 52]. У семінаріях адміністрація дивилась на таку поведінку майбутніх священників крізь пальці, і, вступивши до інституту, багато з них не поспішали змінювати свої звички.

В інституті існували «ще такі «дрібниці» як наявність штатного лікаря і лікарні для студентів» [6, с. 26]. Лікарня – одноповерхове приміщення у парку, з

аптекою, амбулаторією і стаціонаром на 10 ліжок [7, с. 417]. За свідченнями колишніх вихованців інституту, там переважно лікувалися «легкі» хворі. Решту часу – хворі та фельдшер лікарні [вище згадуваний Архип Соколов] «менше займалися усілякими лікувальними процедурами, а більше розважалися розмовами, іноді погравали на балалайці чи гітарі, іноді співали, іноді пили вино, а найчастіше цілими днями просиджували за шахівницею» [7, с. 419–420].

Усі фінансові видатки на утримання лікарні, її медперсоналу, лікування і поповнення запасів медикаментів повністю лежали на бюджеті Інституту. У 1881 р. на утримання лікарні було виділено значну суму – 1077 крб. 35 коп. [13, арк. 71]. Але з 1894 р. правління Інституту починає щорічно виділяти «на господарчі потреби, бібліотеку, канцелярію та лікарню – 17400 крб.». На жаль, не можна точно сказати, яка сума з цих коштів ішла на забезпечення потреб саме лікарні. Однак ця «штатна» сума стане незмінною упродовж багатьох років і буде щорічно повторюватися у всіх річних звітах аж до 1918 р. У тому році нарешті суми були переглянуті у бік збільшення і «на господарчі потреби...» виділено 32400 крб., з яких витрачено всього 23473 крб. 38 коп. [25, арк. 9].

Позитивний вплив на стан здоров'я та самопочуття студентів могли здійснити спортивні заняття. Але як зазначалося вище, «спорту в інституті не було». Навіть заняття з гімнастики, хоча й планувалися за програмою, проводилися не регулярно через відсутність штатної посади викладача. Іноді колишні офіцери у якості запрошених вчителів проводили заняття, але їхня якість була вкрай низькою, на що вказували самі вихованці інституту. В ІФІН довгий час не було навіть спеціального приміщення для проведення уроків фізичної підготовки. А коли на початку ХХ ст. одне з приміщень силами самих студентів було переобладнано під гімнастичну залу – її часто використовували не за призначенням. Під час революційних подій 1905 р. зала використовувалась як місце для політичних зібрань та мітингів студентів [9, арк. 2]. Питання

регулярних занять гімнастикою і спортом в інституті почало змінюватися тільки з 1913 р., коли новим директором призначено Й-Е. А. Леціуса. Він увів заняття фізичної культури до студентського розкладу, активно залучав студентів до позаурочних занять спортом, під його керівництвом розроблено проєкт будівництва нової спортивної зали. Однак всі починання були швидко згорнуті з початком Першої світової війни, а самого директора було звільнено під час однієї з численних германофобських компаній [5, с. 224–225].

Початок Першої світової війни спричинив кардинальні зміни у житті інституту. З серпня 1914 р. у його будівлі було відкрито земський шпиталь для поранених та хворих вояків російської армії. Частина студентів працювала в ньому в якості допоміжної фельдшерсько-санітарної обслуги. З весни 1917 р. в ньому почали лікувати й військовополонених австрійської армії, що перебували на сільськогосподарських роботах в економіях землевласників Ніжинського повіту. Шпиталь діяв до весни наступного 1918 р. [4]. Після цього інститут потрапив у шалений вир революційних подій та громадянської війни. Як зазначав дослідник історії Ніжинської вищої школи Петро Моціяка: «Військові формування всіх режимів фактично унеможливили нормальне функціонування Історико-філологічного інституту, безперервно займаючи для розквартирування під казарми та штаби ...військовий постій в інституті призводив до значних матеріальних втрат через розграбування і прямий вандалізм до будівлі і майна» [6, с. 222–223]. Але навчальний процес у ІФІН продовжувався. Так, наприклад, уже вищезгадані майбутні історики В. Дубровський та М. Петровський закінчили інститут у 1919 р. та отримали направлення для продовження навчання у Київському університеті. Тільки у кінці 1919 р. ситуація в Ніжині більш-менш стабілізувалась, коли у місті остаточно встановилася радянська влада. У планах більшовиків, що прийшли до влади, вищим навчальним закладам відводилася важлива роль у будівництві нового соціалістичного суспільства. Ще

у середині 1918 р. народний комісар освіти РСФРР А. В. Луначарський наголошував на тому, що: «Нам потрібно створити на місці старої інтелігенції... нових людей, шляхом завоювання вузів». Ці ідеї були поширені не лише у партійному керівництві, а й знаходили підтримку на місцях. В.о. директора Ніжинського інституту професор П. В. Тихомиров висловлювався у подібному дусі: «Наука перестала експлуатуватися буржуазією; стіна, що відокремлювала її від пролетаріату, впала, і тепер від нас, товариші, залежить широкою хвилею влитися в двері цих інститутів, університетів та інших розсадників наукового знання. Ми ж, працівники наукового знання, можемо тільки вітати цю хвилю. Хай живе єднання трудового пролетаріату з наукою!» [6, с. 226]. Тому з цього часу розпочалась активна й послідовна робота з «пролетаризації» вищих навчальних закладів. «Пролетаризація» навчальних закладів передбачала ряд кроків, які повинні були суттєво трансформувати стару систему вищої освіти. Вищі навчальні заклади «вичищались» від старих професорсько-викладацьких кадрів та студентів, що належали до т. зв. «чуждого» елементу (тобто мали непролетарське походження – діти інтелігентів, підприємців, священиків). Паралельно йшов процес масового набору до лав студентів «класово чистих» абітурієнтів (вихідців із сімей робітників та незаможних селян). Тут, окрім соціального походження вступників, велика увага приділялась їхній політичній благонадійності та стану здоров'я. Процес формування «нових людей» вимагав, за словами одного з радянських функціонерів, «якісного студентського матеріалу». У жовтні 1920 р. був проведений перший набір студентів до Ніжинського науково-педагогічного інституту (таку назву отримав реформований ІФІН). Цей набір відрізнявся від попередніх «дореволюційних» тим, що зріс кількісно. Якщо впродовж двох перших десятиліть ХХ ст. кількість студентів інституту коливалась у межах 80–100 осіб («шести з лишком десятків» – за словами майбутнього ректора НІНО О. О Карпеко [8, с. 22]), то у 1920 р. на

навчання прийшло кілька сотень осіб. По-друге, в інституті розпочалося змішане навчання чоловіків та жінок (до цього ІФІН був виключно «чоловічим» навчальним закладом). Приймальна комісія у більшості абітурієнтів виявила незадовільний фізичний стан (але це не завадило абітурієнтам вступити у виш). Він був наслідком пережитих лихоліть громадянської війни, голоду та епідемій інфекційних хвороб. Так, студент П. Лаба у своїх документах, поданих для вступу, зазначав, що: «...хоча моя родина живе на селі, але сильно голодує...»; крім того він повідомляв, що у роки громадянської війни перехворів «скарлатиною, дифтерією, віспою, іспанкою та тифом» [28, арк. 57]. Не дивно, що під час прийому до інституту 64 % студентів заявили, що вважають себе хворими людьми.

У 1920–1922 рр. медичні огляди студентів інституту не проводилися. Частково це було зумовлено тим, що після смерті від тифу у 1920 р. беззмінного лікаря інституту І. М. Самойловича (працював в інституті з 1877 р.) посада більше року залишалась вакантною, а у 1921 р. через нестачу коштів лікарня при інституті й аптека при ній були ліквідовані. Під час зарахування до навчального закладу приймальна медкомісія (вона періодично створювалась з лікарів, яких надсилала міська лікарня) формально проводила огляд абітурієнтів. Комісія тільки констатувала відсутність у студентів 14 хвороб, що були внесені до списку Наркомздраву як такі, що перешкоджали навчанню у виші.

З 1923 р. адміністрація інституту почала ставитися до проблеми здоров'я студентів значно уважніше. У вересні 1923 р. наказом ректора була створена медико-санітарна комісія у складі трьох студентів та лікаря П. А. Бушtedта (голова), до обов'язків якої входило «стеження за загальним здоров'ям студентів, їхнім харчуванням і квартирним становищем», крім того ректор доручив комісії розробити проєкт анкети для медичного обстеження студентів [3, арк. 1]. Комісія анкету розробила, після чого всі медичні огляди проходили вже за розробленим

«шаблоном», який виявився не зовсім досконалим. Наступні медичні звіти набули чіткої і стандартизованої форми.

У жовтні того ж року був проведений перший загальний медогляд студентів, а в середині 1924 р. – повторний. Їхні результати узагальнено в доповідній записці лікаря інституту на ім'я ректора НІНО М. І. Куїса від 19.07.1924 р. У звіті лікар повідомляв: «У 1923 р. медогляд охопив – 209 осіб, а у 1924 р. – 173 студентів робітничого факультету та факультету соціального виховання... на основі отриманих даних можна зробити наступні висновки відносно тих 173 осіб (98 чоловіків та 75 жінок): середній зріст чоловіків – 167,5 см, жінок – 157 см. Середня вага (на жовтень 1923 р.) чоловіків – 156 фунтів (63,88 кг), жінок – 141 фунт (57,74 кг). Середня вага (червень 1924 р.) чоловіків – 154 фунтів (63 кг), жінок – 132 фунта (54 кг)» [26, арк. 5]. У результаті проведення розрахунків лікар Буштедт констатував, що загальна втрата ваги у студентів-чоловіків, які проходили медогляд, склала 323,5 фунта, а у студенток – 535,75 фунтів. У цілому втрата ваги серед студентів інституту склала доволі значну цифру – 859,25 фунтів (351,87 кг). Втрати у вазі були зафіксовані у 135 осіб – 71 чоловіків та 64 жінок (78 %). Отже, середня втрата ваги у чоловіків склала 4,55 фунтів на одну особу, а у жінок – 8,37 ф. Збільшення ваги було зафіксовано лише у 28 студентів (22 чол. та 6 жінок), що становило 15,5 %.

Параметри окружності грудної клітини на видиху у чоловіків становили – 88–90 см, а на глибокому вдиху – 93–94 см, у жінок – 79–80 см та 82–83 см відповідно. Така пильна увага до питання антропометричних даних студентів була не лише констатацією наявної у студентському колективі ситуації, а й даниною моді. У 1920-х рр. антропометричні виміри користувалися великою популярністю, оскільки вважалось, що для розвитку фізично здорового та працездатного населення необхідне правильне використання засобів фізичної культури. Це потребувало в обліку та оцінці ступеня фізичного розвитку окремих

груп та осіб. У цей час антропометрична лабораторія Державного центрального інституту фізичної культури (ДЦІФК) під керівництвом В. В. Гориневської провела обстеження студентів ДЦІФК, ряду спортивних шкіл та гуртків, результати яких були опубліковані у всесоюзній пресі та стали певним «еталоном» фізично розвинутих чоловіків та жінок у віці від 19 до 25 років. Згідно з цим «еталоном», вага чоловіка повинна була становила 65,5 кг, а жінки – 58 кг, зріст – 170 та 158,6 см, ширина плечей – 36,66 та 33 см ...окружність грудної клітини – 90 и 82,9 см відповідно [2, с. 91]. Відтак, результати отримані П. Бушtedтом показали, що студенти Ніжинського ІНО хоча й поступалися столичним студентами за всіма антропометричними показниками, але «відхилення від еталонної норми» були незначними.

Далі у звіті П. Бушted констатував: «У результаті медогляду виявилось, що харчування погіршилось у 45 осіб (18 студентів та 27 студенток), що становить 26 %» [26, арк. 5].

На початок 20-х рр. ХХ ст. в Україні, як і загалом по всій території СРСР, продовольча проблема не була остаточно вирішеною, тому студентство, як одна з найменш захищених соціальних категорій, потерпала від неї у першу чергу. У перші роки радянської влади в умовах гострої фінансової кризи стипендії переважно видавалися у вигляді продовольчого пайка. За свідченнями сучасників, у 1920–1921 рр. значна частина столичного студентства отримувала пайок, що складався з 0,5–1 фунту хліба на день, 1 фунту цукру, 5 фунтів оселедцю, 1 фунту солі, 5 фунтів крупи та 0,5 фунту олії на місяць. Але вже з наступного року кількість отримувачів пайків була значно обмежена: їх отримували лише державні стипендіати (переважно це були члени партії та комсомольці). У провінційному Ніжині ситуація була ще гіршою. За спогадами колишнього студента П. В. Одарченка: «Перший рік навчання в Ніжинському ІНО був для мене дуже тяжким: мене постійно мучив голод, стипендія була дуже

мала, вона складалася всього з кількох фунтів пшона...» [8, с. 76]. Інший студент, О. Я. Безжан, який навчався у той самий час, писав: «Отримували ми й стипендію (не всі) – на місяць: 1 пуд борошна (житнього), 2 фунти пшона та 1 пляшку олії» [8, с. 74].

Далі у звіті лікар Буштед констатував: «Хвороби органів дихання були зафіксовані у 57 осіб (28 чол. та 29 жін.) – 32,94 %. Хвороби серця виявилися у 16 осіб (7 чол. та 9 жін.) – 9,24 %. У 17 студентів (7 чол. та 10 жін.) була виявлена короткозорість – 9,8 %. Венеричних хвороб при медичному огляді зафіксовано не було» [26, арк. 5 зв.]. Основний масив захворювань зафіксовано серед народжених у 1899–1908 рр. Студенти 1886–1896 років народження хворіли значно менше.

З наступного навчального року окрім обов'язкових медичних оглядів, що відбувалися раз на півріччя, почали проводитися поточні огляди (зазвичай раз на три місяці) на окремих факультетах.

У черговому звіті медико-санітарної комісії за 1924–1925 навч. рік повідомлялося: «Комісією було проведено три медичні огляди та антропометричні виміри студентів (на початку року, в середині, та у кінці року /весною/). Результати роботи комісії у вигляді доповідних записок були направлені на розгляд адміністрації інституту. Комісія зазначала, що харчування студентів у студентській їдальні проводилось згідно з нормами харчування /за калорійністю продуктів/. Під час обстеження помешкань проживання студентів у гуртожитках комісія зафіксувала, що на одну особу припадало близько 2-х кубічних сажнів житлової площі» (1 куб. сажень – 9, 7127 м³).

«Лікар інституту щоденно відвідував лежачих хворих у їхніх помешканнях, амбулаторним хворим був організований прийом у спеціально відведеному кабінеті в приміщенні інституту. Щоденних «звернень студентів до лікаря за «порадами» було в кількості 5–6; тих, що залишалися в своїх

помешканнях (пропускали заняття з причин хвороби) 1–3 особи щоденно. Заразних випадків хворості, коли не рахувати 9 з коростою посеред студентів не було» [31, арк. 37]. (Короста – паразитарна дерматологічна хвороба, що виникає при проникненні в шкіру коростяного кліща. У 1921–1922 рр. захворювання коростою носило у колективі ніжинських студентів характер епідемії. На це неодноразово скаржився ректор інституту у своїх звітах до керівництва місцевого Окрздрава. Але наведена медично-санітарною комісією цифра свідчить про доволі успішні результати боротьби з цією недугою в інституті).

На початку року був виявлений один випадок «свіжого» захворювання на сифіліс (1 особа). «Хворий цей в той же час вибув з ІНО» [31, арк. 37]. Хворіли студенти «скоропроходячими хворостями» горла, носа – ангінами, бронхітами та ревматичними простудними хворобами. Хвороби шлунково-кишкового каналу в більшості випадків були загострені на ґрунті попередніх катарів. На кінець року з'явилися захворювання нервової системи від перевтоми та виснаження. 30 випадків, які вимагали відпочинку та покращення харчування. Подібні захворювання переважно можна було пов'язати з напруженою розумовою працею, а також поганим та послабленим харчуванням, останнє стосувалося переважно тих студентів, яким не була призначена стипендія (т. зв. своєкоштным) [31, арк. 37 зв]. Підтвердження цього знаходимо у спогадах випускника ІНО І. Я. Павловського: «В останні місяці навчання студенти нашого курсу напружено працювали над своїми «кандидатськими творами» (дипломними роботами)... що ставало причинами апатії, душевного спустошення та глибоких нервових зривів й призводило до відмови від будь-яких інших активних форм продуктивного життя (культурно-масової роботи)» [8, с. 63].

У звіті комісії також повідомлялося: «Протягом часу з березня до червня 12 студентів перехворіло на малярію. Лікування хініном позбавило малярійників

від хворості. Протягом навчального року було всього п'ять випадків захворювань тяжкими хворобами. Таких студентів було відправлено до окружних місцевих лікарень. У кінці навчального року на літній сезон 1 студента було надіслано на курорт, 3 в санаторій та 13 у будинки відпочинку. Померлих студентів у 1924–25 рр. не було» [31, арк. 37-37 зв.]. Таким чином, медико-санітарна ситуація в інституті практично не вирізнялась від загальної по всій країні. У столичній газеті «Правда» від 4 червня 1924 р. в одній зі статей знаходимо такий пасаж: «Зараз, мабуть, ви не зустріните студента, який би не страждав катаром шлунку, оскільки доводиться їсти всіляку погань. Після трьох років такого «навчання» та такого життя держава отримує інвалідів, чахоточних неврастеніків, які є тягарем і собі, й іншим...». Його автором був не хто інший, як член Всеросійської Надзвичайної Колегії по боротьбі з контрреволюцією та саботажем В. М. Ладис, а він точно знав, про що писав.

Наступного навчального року, у середині січня 1925 р., було проведено черговий медичний огляд студентів робітничого факультету. З 134 осіб, що навчалися на факультеті, на огляд з'явилося 120 [31, арк. 10 зв.]. На трьох курсах факультету виявилось: 9 осіб із захворюваннями легень, 15 осіб мали захворювання серця, у 47 студентів виявилися «зіпсовані зуби» (до речі, хвороби зубів та ротової порожнини у «пролетарського студентства» займали перше місце за кількістю випадків звернень до лікаря), медогляд виявив 3 короткозорих та 3 косооких студентів, 2 особи страждали на ревматизм, з іншими «фізичними хібами» було 3 особи (у двох відсутні кісті правої руки, в одного – ліва нога). Дві студентки виявилися вагітними [31, арк. 10 зв.].

У жовтні 1925 р. був проведений медичний огляд студентів факультету соціального виховання. Комісія зафіксувала наступні результати: з 202 студентів факультету 44 особи не з'явилися на огляд. Хвороби легень були зафіксовані у 24 студентів, у 20 виявилися захворювання серця, зіпсовані зуби були у 93 осіб,

короткозорих – 6, з фізичними хибами – 5, вагітних – 3. Комісія констатувала, що зменшення у вазі було зафіксовано у 61 особи, а 63 студента, навпаки, збільшили свою вагу [31, арк. 25].

У наступному 1925–1926 навч. році медико-санітарна ситуація в інституті погіршилася, що засвідчує звіт комісії [31, арк. 27–28]. У доповідній записці на ім'я ректора НІНО (грудень 1926 р.) лікар інституту повідомляв: «Студенти проходили медогляд та антропометричний вимір на початку навчального року та після зимової перерви. Навесні медогляд не проводився у зв'язку з тим, що у наших місцевих умовах не можна було дістати ваги (!), але значна частина студентства (122 особи) була пропущена через лікарсько-контрольну комісію під час проведення курортної компанії. Харчування в цьому навчальному році відступало від норм (за калорійністю продуктів харчування). Кубатура помешкань в інституті і часто самі помешкання (57 – темні з одним вікном, 58 – сирі із зіпсованими печами, 63 – теж саме) не відповідали вимогам гігієни (приходилось менше 2,5 куб. на одну особу). Медико-санітарна ситуація порушувалась і навіть доходила до критичного стану: у кімнатах, де у найбільш скрутних умовах можна вміщувати 7–9–10 осіб, уміщалося 12–15–17 осіб. Тому при поганому харчуванні, скупченості в інтернаті і відомому всім академ. навантаженні хворих було щоденно в середньому 7–10 осіб. Протягом року хворих студентів (амбулаторно) перебувало на курсах: робфак (робітничий факультет) I курс – 39, II курс – 61, III курс – 14, а разом – 114 осіб. На Ф.С.В. (факультет соціального виховання) – I курс – 29, II курс – 45, III курс – 18. Разом по факультету – 92 особи. Всього хворих студентів – 206 осіб» [31, арк. 27, 27 зв]. Ліжкових хворих лікар відвідував на дому, а «амбулаторники» користувалися допомогою окружної поліклініки. Для екстрених випадків малися медикаменти та перев'язочні матеріали. У студаптечці з матеріалами та ліками завжди було сутожно, бо за весь рік на аптечку відпущено профкомом тільки 20 крб. На

допомогу студентству пішла окрстрахкаса. Загальні хворі та важко хворі (21 особа) направлялися в місцеві лікарні. Переважно студенти хворіли горловими хворобами – ангінами, бронхітами, запаленням легень, плевритами, простудами, головною біллю та розладами шлунків. За останнім зведенням у студентів виявлено: туберкульоз – 21, хвороби органів кровообігу – 16, хвороби органів дихання (не туберкульозного характеру) – 50, хвороби органів харчування (так в документі) – 4, хвороб нервової системи (гострі випадки) – 4, хвороби нирок – 1, жіночих статевих органів – 2, хвороби органів руху – 1. Разом – 101 випадок. Для тих студентів, хто був дуже ослаблений та мав зовсім погане харчування, був проведений курс уколів (глюкози), що були надані профкомом» [31, арк. 28].

Випадків хвороб заразного характеру (тиф) було 5. Хворіли тифом серед студентів ті, які проживали на приватних квартирах. З них померло від тифу двоє. Від сухот померла одна особа. Хворих на коросту було 7 випадків. У другому півріччі, особливо наприкінці року, пройшло масове виявлення випадків нервової хворості. Причиною було сильне загальне виснаження організму студентів. Воно було викликане перенавантаженням студентів академічною роботою, неналежним харчуванням та скупченістю студентів в інтернаті». У результаті комісія пропонувала керівництву НІНО «вжити заходів щодо зміни становища в інтернаті та студідальні, а також відпускати належні кошти на студаптечку» [31, арк. 28]. Розгляд питання про «зміни становища у студідальні» комісія винесла на своє окреме засідання. У результаті детального вивчення проблеми комісія констатувала: «Функціонувати їдальня почала з вересня 1925 року. З початку на постачанні було 150 чоловік. Але через деякий час на харчування записалось 200 студентів. Орендує їдальню громадянка Пфліге К. О. на таких умовах: кожен студент, якщо він отримує повне харчування – сніданок, обід та вечерю – повинен платити щомісяця 12 крб.

50 коп. Якщо студент харчується один раз на день, він повинен платити 7 крб. (на харчування одного студента-робфаківця у 1924 р. на місяць виділялось всього 8 крб.). За ці гроші студент щодня повинен одержувати $\frac{3}{4}$ фунта м'яса, $\frac{1}{2}$ ф. білого хліба. 1 ф. чорного, 16 золотників туку (золотник – одиниця вимірювання, що становить $\frac{1}{96}$ фунта – 4.265 г, тук – старовинна назва сала або жиру), 8 золотників цукру, а все останнє на смак, при чому на вечерю буває чай, на сніданок смаженина чи юшка й обід з двох страв. За звітний період помічалось незадоволення студентів їжею. Комісія вжила належні контролюючі заходи за якістю та кількістю продуктів. Наслідком цього контролю стало поліпшення харчування» [1, арк. 35]. Крім цього члени комісії відмітили «позитивні досягнення в галузі охайності» столів та підлоги у їдальні, суттєвого зменшення часу на прийом їжі з 1 $\frac{1}{2}$ год. до 25 хв. та закупівлі на 300 крб. тарілок, чашок, каструль та м'ясорубки. У цілому, на думку комісії, харчування студентів в інституті знаходилося на належному рівні, хоча й потребувало покращення в калорійності, якості раціону, умовах обслуговування [1, арк. 35 зв.]. Одним з агентів місцевого ОДПУ була зафіксована така приватна розмова: «Наша студентська їдальня не дає померти з голоду, але наїстися у ній дуже важко».

Останні зафіксовані медичні огляди проведено у кінці 1926 та на початку 1927 рр. серед студентів I та II курсу факультету соціального виховання (результати відображено у табл. 2).

Табл. 2

Стан захворюваності студентів I та II курсів ФСВ НІНО у 1926–1927 рр.

Курси	Медогляд	К-ть студентів	Не з'явилось	Хвороби легень	Хвороби серця	Зіпсовані зуби	Короткозорі	Вагітні	Фізичні вади	Збільшили вагу	Зменшили вагу
1-й	31.X.1926	82	11	10	5	27	3	1	-	-	-
	23.I.1927	82	20	8	5	27	3	-	-	28	20
2-й	31.X.1926	68	6	10	7	38	2	-	3	-	-
	23.I.1927	67	12	10	7	39	2	-	3	18	28

Посприяти укріпленню фізичного стану та здоров'я студентів могли б заняття фізкультурою та спортом. Але постанова республіканського Наркомпросу про запровадження до навчальних програм вищих навчальних закладів обов'язкових занять фізкультурою побачила світ тільки 3 серпня 1930 р. Заступник наркома освіти УСРР О. А. Полоцький скаржився «...на незадовільність фізичного стану частини студентства – особливо з пролетарів, що прийшли вчитися з виробництва», тому для «уздоровлення праці й побуту пролетарського студентства, його фізичного розвитку й виховання, корегування учби та даного виробництва, засвоєння військово-прикладних навичок та виховання властивостей бійця-командира РСЧА – ось ті основні задачі, що їх треба розв'язати через фізичну культуру, як обов'язкову дисципліну в кожному вищому навчальному закладі» [29, арк. 9]. Навіть такий необхідний елемент загартування й укріплення здоров'я студентів освітянським керівництвом запроваджувався виключно з утилітарних міркувань і з суттєвим запізненням.

Висновки. На досліджуваний нами період історії Ніжинської вищої школи, який охоплює майже півсторіччя, припали кілька зовнішніх воєн, які вела імперія зі своїми сусідами, дві революції 1905 та 1917 рр. та громадянська війна, що кардинально змінили країну. За цей час заклад вищої освіти в Ніжині пройшов кілька форм організаційної трансформації – від виключно «чоловічого» Історико-філологічного інституту до Інституту народної освіти, де освіту здобували і чоловіки, і жінки. Не дивлячись на всі зміни в інституті, одним із пріоритетних завдань, яким опікувалася адміністрація, а з часом долучилося й студентське самоврядування (у радянський період), було питання здоров'я студентського колективу. Адміністрація Історико-філологічного інституту приділяла належну увагу збереженню та покращенню стану здоров'я студентів. Для їхніх потреб у закладі функціонували лікарня з відповідним штатом лікарського й обслуговуючого персоналу, аптека; в необхідній кількості

закуповувалися медикаменти, на які з бюджету Інституту виділялися значні суми. Крім того, інститутським керівництвом неодноразово порушувалося питання оздоровлення студентів, впровадження фізичної культури та занять спортом у студентському середовищі. Під кінець існування ІФІН профілактичні медичні огляди стали нормою, директором був розроблений проєкт будівництва нового спортивного залу на території Інституту. Водночас студенти періодично хворіли, іноді захворювання призводили до летальних наслідків. Хоча, як засвідчує загальна статистика захворювань серед студентів вищих навчальних закладів Російської імперії, Ніжинський історико-філологічний інститут нічим особливим не вирізнявся на фоні столичних або губернських університетів. Студенти хворіли типовими для молоді хворобами, причини яких були пов'язані з умовами проживання, режимом харчування та специфікою навчання й відпочинку.

У роки Української революції та громадянської війни проблема охорони студентського здоров'я (з огляду на зрозумілі причини) відійшла на другий план. Хоча одразу зі встановленням та укріпленням нової влади вона знову актуалізувалася. Щоправда, погіршення матеріальних та фінансових можливостей змушувало більшовицьку владу все частіше вдаватися до командно-адміністративних заходів під час розв'язання складних питань. Роки воєнних лихоліть значно підірвали здоров'я майбутніх студентів, більшість із них вже приходили на навчання хворими людьми. Змінилося «обличчя» хвороб «студентської тріади». Перше місце серед них продовжували займати шлункові хвороби, що обумовлювалося насамперед нестачею продуктів харчування, постійним недоїданням та відсутністю вчасного лікування. Відсоток хвороб органів дихання значно зменшився, кількість летальних випадків від них також. Але це пов'язувалося з тим, що хворобам органів дихання за кількістю випадків та кількістю смертей від них стали переважати інфекційні захворювання (тиф,

«іспанка»), і на фоні загальної статистики вони все менше потрапляли в інформаційні звіти. Слід наголосити на тому, що на кінець 20-х рр. XX ст. органам охорони здоров'я вдалося значно зменшити показники захворюваності серед студентів цими хворобами. Третій компонент «тріади» – венеричні хвороби – практично не фіксувався, що пов'язували не так зі зменшенням інтересу молоді до «статевого питання», як із банальною фізичною слабкістю. Деякі студенти зізнавалися, що «на дівчат у них просто немає фізичних сил». Водночас з-поміж «радянського студентства» набули поширення хвороби очей, зубів та ротової порожнини, що було пов'язане з дефіцитом вітамінів та поганим харчуванням, масовими стали нервові зриви від перевтоми під час заліково-екзаменаційних сесій. Нова влада намагалася всілякими засобами поліпшити медико-санітарне становище: покращення житлово-побутових умов навчання та проживання, організація літнього санаторно-курортного відпочинку, безкоштовного лікування, налагодження фізкультурно-спортивної роботи, проведення ряду заходів, направлених на удосконалення системи громадського харчування тощо. Невдовзі все це принесло позитивні результати.

Вивчення проблеми студентського «здоров'я-нездоров'я» є не лише однією зі складових історії повсякдення, а й проливає світло на одне з питань історії Ніжинської вищої школи, що донині не потрапляло в орбіту досліджень науковців і тому потребує свого подальшого вивчення дослідниками та краєзнавцями.

Список використаних джерел та літератури

1. Бюллетень Нежинского ИНО за 1925–1926 г. Протоколы заседания военно-медицинской комиссии Нежинского ИНО и карточки свидетельствования здоровья студентов. *Відділ забезпечення збереження документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині* (далі – ВДАЧОН). Ф. 6121. Оп. 1. Спр. 75.

2. Гориневская В. В. Пользование типовыми и ростовыми стандартами при оценке физического развития отдельных индивидуумов. *Физкультура в науч.-практ. освещении*: сб. тр. ГЦИФК. Ленинград: Практ. медицина, 1925.

3. Дело санитарно-медицинской комиссии 1923 г. *ВДАЧОН*. Ф. 6121. Оп. 1. Спр. 41.

4. Лейберов О. О. «Признать общей повинностью для всех дело помощи больным и раненым воинам...» – організація та діяльність ніжинського загальноземського шпиталю у роки першої світової війни. *Перша світова війна в долях народів Європи та світу*: зб. наук статей / відп. редактор і упорядник В. М. Гладилін. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2014. С. 81–90.

5. Лейберов О. О., Смалій К. М. «Фізичне виховання молоді, нарешті буде піднесено на необхідну висоту...» – проект відкриття гімнастичної зали в Ніжинському історико-філологічному Інституті князя Безбородька та його доля. *Література та культура Полісся*. Серія «Філологічні науки». Ніжин, 2024. Вип. 110. № 24. С. 215–228.

6. Моціяка П. П. Ніжинський Історико-філологічний інститут князя Безбородька у портретах його директорів. Ніжин : Видавець ПП Лисенко М. М., 2011. 312 с.

7. Ніжинська вища школа у спогадах студентів і викладачів : мемуари: у 2 т. / уклад.: Г. В. Самойленко, О. Г. Самойленко. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2015. Т. 1. 1820–2010. 507 с.

8. Ніжинська вища школа у спогадах студентів і викладачів : мемуари: у 2 т. / уклад.: Г. В. Самойленко, О. Г. Самойленко. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2015. Т. 2. 1920–1919. 530 с.

9. О произошедших в городе Нежине беспорядках 18 октября 1905 года, прекращении занятий в Институте и Гимназии и устройстве митинга у подъезда здания института посторонними лицами с участием некоторых студентов. *ВДАЧОН*. Ф. 1105. Оп. 1. Спр. 1317.

10. О студенте института Нифонте Тархове. *ВДАЧОН*. Ф. 1105. Оп. 1. Спр. 627.

11. Отчет о состоянии института князя Безбородько за 1879 г. *ВДАЧОН*. Ф. 1105. Оп. 1. Спр. 145.

12. Отчет о состоянии института князя Безбородько за 1879/1880 учебный год и за 1880 гражданский год. *ВДАЧОН*. Ф. 1105. Оп. 1. Спр. 177.

13. Отчет о состоянии института князя Безбородько за 1880/1881 учебный год и за 1881 гражданский год. *ВДАЧОН*. Ф. 1105. Оп. 1. Спр. 219.

14. Отчет о состоянии института князя Безбородько за 1887/1888 учебный год и за 1887 гражданский год. *ВДАЧОН*. Ф. 1105. Оп. 1. Спр. 398.

15. Отчет о состоянии института князя Безбородько за 1890/1891 учебный год и за 1890 гражданский год. *ВДАЧОН*. Ф. 1105. Оп. 1. Спр. 459.

16. Отчет о состоянии института князя Безбородько за 1891/1892 учебный год и за 1892 гражданский год. *ВДАЧОН*. Ф. 1105. Оп. 1. Спр. 465.
17. Отчет о состоянии института князя Безбородько за 1892/1893 учебный год и за 1893 гражданский год. *ВДАЧОН*. Ф. 1105. Оп. 1. Спр. 472.
18. Отчет о состоянии института князя Безбородько за 1895/1896 учебный год и за 1895 гражданский год. *ВДАЧОН*. Ф. 1105. Оп. 1. Спр. 812.
19. Отчет о состоянии института князя Безбородько за 1896/1897 учебный год и за 1897 гражданский год. *ВДАЧОН*. Ф. 1105. Оп. 1. Спр. 874.
20. Отчет о состоянии института князя Безбородько за 1897/1898 учебный год и за 1898 гражданский год. *ВДАЧОН*. Ф. 1105. Оп. 1. Спр. 939.
21. Отчет о состоянии института князя Безбородько за 1899/1900 учебный год и за 1900 гражданский год. *ВДАЧОН*. Ф. 1105. Оп. 1. Спр. 1078.
22. Отчет о состоянии института князя Безбородько за 1900/1901 учебный год и за 1901 гражданский год. *ВДАЧОН*. Ф. 1105. Оп. 1. Спр. 1135.
23. Отчет о состоянии института князя Безбородько за 1902/1903 учебный год и за 1903 гражданский год. *ВДАЧОН*. Ф. 1105. Оп. 1. Спр. 1244.
24. Отчет о состоянии института князя Безбородько за 1906 гражданский год. *ВДАЧОН*. Ф. 1105. Оп. 1. Спр. 1465.
25. Отчет о состоянии института князя Безбородько за 1917 год. *ВДАЧОН*. Ф. 1105. Оп. 1. Спр. 2167.
26. Переписка с Окргзраотделом об оказании лечебной помощи студентам. Санитарном состоянии студентов и другим вопросам. 1924 г. *ВДАЧОН*. Ф. 6121. Оп. 1. Спр. 67.
27. Переписка с попечителем киевского учебного округа о студенческих беспорядках в высших учебных заведениях. 1869–1875 гг. *ВДАЧОН*. Ф. 1104. Оп. 1. Спр. 222.
28. Протоколы заседания военно-медицинской комиссии Нежинского ИНО 1927 г. *ВДАЧОН*. Ф. 6121. Оп. 1. Спр. 109.
29. Распоряжения Наркомпроса УССР и переписка с ним об изменениях в учебных планах 1930–1931 гг. *ВДАЧОН*. Ф. 6121. Оп. 1. Спр. 1009.
30. Розклад страв інституту по днях тижня за 1876–1878 рр. *ВДАЧОН*. Ф. 1105. Оп. 2. Спр. 46.
31. Сведения о медицинском осмотре студентов ИНО и рабочего факультета. Перечень болезненных состояний. 1925 г. *ВДАЧОН*. Ф. 6121. Оп. 1. Спр. 86.

Reference

1. Byulleten Nezhinskogo INO za 1925–1926 g. Protokolyi zasedaniya voenno-meditsinskoy komissii Nezhinskogo INO i kartochki svidetelstvovaniya zdorovya studentov [Bulletin of the Nezhinsky INO for 1925–1926. Protocols of the meeting of the military-medical commission of the Nezhinsky INO and cards of evidence of

student health]. *Department for ensuring the preservation of documents of the State Archive of the Chernihiv Region in Nizhyn*, f. 6121, inv. 1, c. 75 [In Russian].

2. Gorinevskaya, V. V. (1925). Polzovanie tipovymi i rostovymi standartami pri otsenke fizicheskogo razvitiya otdelnykh individuumov [The use of typical and growth standards in assessing the physical development of individual individuals]. *Fizkultura v nauch.-prakt. osveschenii*. Leningrad [In Russian].

3. Delo sanitarno-meditsinskoy komissii 1923 g. [Case of the Sanitary and Medical Commission 1923]. *Department for ensuring the preservation of documents of the State Archive of the Chernihiv Region in Nizhyn*, f. 6121, inv. 1, c. 41 [In Russian].

4. Leiberov, O. O. (2014). «Priznat obschey povinnostyu dlya vseh delo pomoschi bolnyim i ranenym voynam...» – orhanizatsiia ta diialnist nizhynskoho zahalnozemskoho shpytaliu u roky pershoi svitovoi viiny [«Recognize the common duty for all the cause of assistance to sick and wounded soldiers...» – The organ of that body is the same as the Zaporozhye Spitalus at the Perschok Valley]. *Persha svitova viina v doliakh narodiv Yevropy ta svitu: zb. nauk statei* [The First World War in the Fates of the Nations of Europe and the World: a collection of scientific articles] / Hladylin, V. M. (Ed.). Nizhyn, pp. 81–90 [In Ukrainian].

5. Leiberov, O. O. & Smalii, K. M. (2024). «Fizychne vykhovannia molodi, nareshti bude pidneseno na neobkhidnu vysotu...» – proekt vidkryttia himnastychnoi zaly v Nizhynskomu istoryko-filolohichnomu Instytuti kniazia Bezborodka ta yoho dolia [«Physical education of youth will finally be raised to the necessary height...» – the project of opening a gym in the Nizhyn Historical and Philological Institute of Prince Bezborodko and his fate]. *Literatura ta kultura Polissia. Seriia Filolohichni nauky* – Literature and culture of Polesie. Series «Philological Sciences, vol. 110, no. 24, pp. 215–228 [In Ukrainian].

6. Motsiia, P. P. (2011). Nizhynskiy Istoryko-filolohichnyi instytut kniazia Bezborodka u portretakh yoho dyrektoriv [Nizhyn Historical and Philological Institute of Prince Bezborodko in portraits of its directors]. Nizhyn [In Ukrainian].

7. Samoilenko, H. V. & Samoilenko, O. H. (Eds.). (2015). Nizhynska vyshcha shkola u spohadakh studentiv i vykladachiv: memuary [Nizhyn Higher School in the memoirs of students and teachers: memoirs]. Vols. 1–2. Vol. 1. 1820–2010. Nizhyn [In Ukrainian].

8. Samoilenko, H. V. & Samoilenko, O. H. (Eds.). (2015). Nizhynska vyshcha shkola u spohadakh studentiv i vykladachiv: memuary [Nizhyn Higher School in the memoirs of students and teachers: memoirs]. Vols. 1–2. Vol. 2. 1920–1919. Nizhyn [In Ukrainian].

9. O proizoshedshih v gorode Nezhine bezporyadkah 18 oktyabrya 1905 goda, prekraschenii zanyatiy v Institute i Gimnazii i ustroystve mitinga u pod'ezda zdaniya instituta postoronnimi litsami s uchastiem nekotorykh studentov [About the disorder in the town of Nejzin on 18 October 1905, the termination of classes at the Institute and Gymnasium and the organization of a meeting at the entrance to the building of the

institute by outsiders with the participation of some students]. *Department for ensuring the preservation of documents of the State Archive of the Chernihiv Region in Nizhyn*, f. 1105, inv. 1, c. 1317 [In Russian].

10. О студенте института Нифонте Тархове. [About the student of the institute Ніфонте Тархове]. *Department for ensuring the preservation of documents of the State Archive of the Chernihiv Region in Nizhyn*, f. 1105, inv. 1, c. 627 [In Russian].

11. Otchet o sostoyanii instituta knyazya Bezborodko za 1879 g. [Report on the state of the institute of Prince Bezborodko for 1879]. *Department for ensuring the preservation of documents of the State Archive of the Chernihiv Region in Nizhyn*, f. 105, inv. 1, c. 145 [In Russian].

12. Otchet o sostoyanii instituta knyazya Bezborodko za 1879/1880 uchebnyi god i za 1880 grazhdanskiy god. [Report on the state of the institute of Prince Bezborodko for 1879/ 1880 academic year and for 1880 calendar year]. *Department for ensuring the preservation of documents of the State Archive of the Chernihiv Region in Nizhyn*, f. 1105, inv. 1, c. 177 [In Russian].

13. Otchet o sostoyanii instituta knyazya Bezborodko za 1880/1881 uchebnyi god i za 1881 grazhdanskiy god [Report on the state of the institute of Prince Bezborodko for academic year 1880/1881 and for 1881 calendar year]. *Department for ensuring the preservation of documents of the State Archive of the Chernihiv Region in Nizhyn*, f. 1105, inv. 1, c. 219 [In Russian].

14. Otchet o sostoyanii instituta knyazya Bezborodko za 1887/1888 uchebnyi god i za 1887 grazhdanskiy god [Report on the state of the institute of Prince Bezborodko for academic year 1887/1888 and for calendar year 1887]. *Department for ensuring the preservation of documents of the State Archive of the Chernihiv Region in Nizhyn*, f. 1105, inv. 1, c. 398 [In Russian].

15. Otchet o sostoyanii instituta knyazya Bezborodko za 1890/1891 uchebnyi god i za 1890 grazhdanskiy god [Report on the state of the institute of Prince Bezborodko for academic year 1890/1891 and for calendar year 1887]. *Department for ensuring the preservation of documents of the State Archive of the Chernihiv Region in Nizhyn*, f. 1105, inv. 1, c. 459 [In Russian].

16. Otchet o sostoyanii instituta knyazya Bezborodko za 1891/1892 uchebnyi god i za 1892 grazhdanskiy god [Report on the state of the institute of Prince Bezborodko for the 1891/1892 academic year and for the 1892 civil year]. *Department for ensuring the preservation of documents of the State Archive of the Chernihiv Region in Nizhyn*, f. 1105, inv. 1, c. 465 [In Russian].

17. Otchet o sostoyanii instituta knyazya Bezborodko za 1892/1893 uchebnyi god i za 1893 grazhdanskiy god [Report on the state of the institute of Prince Bezborodko for the 1892/1893 academic year and for the 1893 civil year]. *Department for ensuring the preservation of documents of the State Archive of the Chernihiv Region in Nizhyn*, f. 1105, inv. 1, c. 472 [In Russian].

18. Otchet o sostoyanii instituta knyazya Bezborodko za 1895/1896 uchebnyi god i za 1895 grazhdanskiy god [Report on the state of the institute of Prince Bezborodko for the 1895/1896 academic year and for the 1895 civil year]. *Department for ensuring the preservation of documents of the State Archive of the Chernihiv Region in Nizhyn*, f. 1105, inv. 1, c. 812 [In Russian].

19. Otchet o sostoyanii instituta knyazya Bezborodko za 1896/1897 uchebnyi god i za 1897 grazhdanskiy god [Report on the state of the institute of Prince Bezborodko for the 1896/1897 academic year and for 1897]. *Department for ensuring the preservation of documents of the State Archive of the Chernihiv Region in Nizhyn*, f. 1105, inv. 1, c. 874 [In Russian].

20. Otchet o sostoyanii instituta knyazya Bezborodko za 1897/1898 uchebnyi god i za 1898 grazhdanskiy god [Report on the state of the institute of Prince Bezborodko for the 1897/1898 academic year and for the 1898 civil year]. *Department for ensuring the preservation of documents of the State Archive of the Chernihiv Region in Nizhyn*, f. 1105, inv. 1, c. 939 [In Russian].

21. Otchet o sostoyanii instituta knyazya Bezborodko za 1899/1900 uchebnyi god i za 1900 grazhdanskiy god [Report on the state of the institute of Prince Bezborodko for the 1899/1900 academic year and for the 1900 civilian year]. *Department for ensuring the preservation of documents of the State Archive of the Chernihiv Region in Nizhyn*, f. 1105, inv. 1, c. 1078 [In Russian].

22. Otchet o sostoyanii instituta knyazya Bezborodko za 1900/1901 uchebnyi god i za 1901 grazhdanskiy god [Report on the state of the institute of Prince Bezborodko for the 1900/1901 academic year and for 1901 civilian year]. *Department for ensuring the preservation of documents of the State Archive of the Chernihiv Region in Nizhyn*, f. 1105, inv. 1, c. 1135 [In Russian].

23. Otchet o sostoyanii instituta knyazya Bezborodko za 1902/1903 uchebnyi god i za 1903 grazhdanskiy god [Report on the state of the institute of Prince Bezborodko for the 1902/1903 academic year and for the 1903 civil year]. *Department for ensuring the preservation of documents of the State Archive of the Chernihiv Region in Nizhyn*, f. 1105, inv. 1, c. 1244 [In Russian].

24. Otchet o sostoyanii instituta knyazya Bezborodko za 1906 grazhdanskiy god [Report on the state of the institute of Prince Bezborodko for 1906 civilian year]. *Department for ensuring the preservation of documents of the State Archive of the Chernihiv Region in Nizhyn*, f. 1105, inv. 1, c. 1465 [In Russian].

25. Otchet o sostoyanii instituta knyazya Bezborodko za 1917 god [Report on the state of the institute of Prince Bezborodko for 1917]. *Department for ensuring the preservation of documents of the State Archive of the Chernihiv Region in Nizhyn*, f. 1105, inv. 1, c. 2167 [In Russian].

26. Perepiska s Okrzdraotdelom ob okazanii lechebnoy pomoschi studentam. Sanitarnom sosoyanii studentov i drugim voprosam. 1924 g. [Correspondence with Okrzdraotdel about providing medical assistance to students. Sanitary sociology of

students and other issues. 1924]. *Department for ensuring the preservation of documents of the State Archive of the Chernihiv Region in Nizhyn*, f. 6121, inv. 1, c. 67 [In Russian].

27. Perepiska s popechitelem kievskogo uchebnogo okruga o studencheskih besporyadkah v vyisshih uchebnyih zavedeniyah. 1869–1875 gg. [Correspondence with the trustee of the Kyiv school district about student unrest in higher educational institutions. 1869–1875]. *Department for ensuring the preservation of documents of the State Archive of the Chernihiv Region in Nizhyn*, f. 1104, inv. 1, c. 222 [In Russian].

28. Protokolyi zasedaniya voenno-meditsinskoy komissii Nezhinskogo INO 1927 g. [Protocols of the meeting of the military-medical commission of the Nezhinsky INO 1927]. *Department for ensuring the preservation of documents of the State Archive of the Chernihiv Region in Nizhyn*, f. 6121, inv. 1, c. 109 [In Russian].

29. Rasporyazheniya Narkomprosa USSR i perepiska s nim ob izmeneniyah v uchebnyih planah 1930–1931 gg. [Orders of the People's Commissariat of the USSR and correspondence with him about changes in the curricula of 1930–1931]. *Department for ensuring the preservation of documents of the State Archive of the Chernihiv Region in Nizhyn*, f. 6121, inv. 1, c. 1009 [In Russian].

30. Rozklad strav instytutu po dniakh tyzhnia za 1876–1878 rr. [The schedule of the institute's dishes by day of the week for 1876–1878]. *Department for ensuring the preservation of documents of the State Archive of the Chernihiv Region in Nizhyn*, f. 1105, inv. 2, c. 46 [In Ukrainian].

31. Svedeniya o meditsinskom osmotre studentov INO i rabochego fakulteta. Perechen bolezennennyih sostoyaniy. 1925 g. [Information on medical examination of students of the INO and the working faculty. The condition is painful. 1925]. *Department for ensuring the preservation of documents of the State Archive of the Chernihiv Region in Nizhyn*, f. 6121, inv. 1, c. 86 [In Russian].

Надійшла до редакції: 20.11.2024 р.